

ЮЛІЯ БРАЇЛКО
(Полтава)

СЕМАНТИЧНА СПЕЦИФІКА ОНІМІВ

Ключові слова: онім, апелятив, семантика, денотат, сигніфікат, конотація, конотонім, міфонім, бібліїзм.

Поділ на апелятивні й онімні одиниці відбиває істотне мовне протиставлення у сфері лексики та зумовлюється різними лінгвальними й екстралінгвальними чинниками, головним з яких уважається значеннєвий. Думки вчених із приводу лексичного значення власних назв коливаються від повного його заперечення (М.І. Толстой, Н.Д. Арутюнова та ін.) до надання онімам більшої кількості семантичних ознак, ніж загальним іменам (О. Есперсен, М.Р. Мельник). Тобто, усвідомлюючи значеннєву своєрідність власних назв, лінгвісти по-різному встановлюють її сутність.

Так, велика кількість науковців указує на “семантичну ущербність”, “спустошеність” онімів у мові, оскільки останні, на їхній погляд, позбавлені зв’язку з поняттям (Т.В. Бакастова, А.О. Білецький, В.І. Болотов, М.Н. Єрмаченко, М.І. Зубов, Ю.О. Карпенко, Н.Є. Касьяненко, О.В. Суперанська). У мовленні власні назви наповнюються змістом, але й тут їхня понятійність є дещо інакшою, ніж в апелятивів. Перші, на думку В.І. Болотова, співвіднесені з поняттям у такій послідовності: звуковий комплекс – денотат – поняття, другі – так: звуковий комплекс – поняття – денотат. О.В. Суперанська вважає, що понятійність онімів полягає лише у зв’язку з поняттям родового означуваного, причому такий зв’язок опосередкований через річ (у загальних імен він безпосередній). Інші мовознавці визнають сигніфікативний аспект власних назв тільки в оказіональних співзначеннях (Н.Є. Касьяненко) чи за умови відомості імені, “коли ми включені в його сферу побутування, знайомі з його денотатом” (М.Н. Єрмаченко).

Друга група вчених, погоджуючись із положенням О.В. Суперанської про особливість ономастичної семантики, доводить існування лексичного значення власних назв не тільки в мовленні, а й у мові (І.О. Воробйова, А.Д. Зверєв, І.І. Ковалик, В.М. Калінкін, Т.Ю. Ковалевська, М.В. Нікітін, Л.М. Пелепейченко тощо). Заперечуючи розуміння значення власних імен як “значення із суто денотативною основою” [12, с. 108], дослідники доходять висновків про наявність у семантиці онімів сигніфікативного компонента, але досить своєрідного: “елементи сигніфікації, хоча й виявляються у власних назвах, мають у них особливе походження та займають у структурі їхнього значення особливе місце” [5, с. 13]. Понятійність онімів пов’язана з безпосереднім відображенням у свідомості не групи однорідних предметів, а одного предмета, його відмінності від інших, з відношенням власного імені як знака понять індивідуумів, людей, тварин і т. под.

Л.М. Пелепейченко відзначає, що сигніфікативний компонент значення власних назв є редукованим, його неповний набір сем представлений такими елементами: родосемою “предмет”, однією з видосем “особа”, “тварина” або “неістота” [6, с. 28]. О.О. Тараненко вказує на часткову розвиненість елементів сигніфікації у структурі лексичного значення пропріальних одиниць: “...власні назви мають денотативний ас-

пект Л.з. (лексичного значення – Ю.Б.) (функцію ідентифікації об'єкта) і певні нерозвинені елементи сигніфікативного аспекту, які ґрунтуються на уявленні (не понятті) про позначуваний об'єкт як елемент певного класу або про певні індивідуальні особливості одиничного об'єкта...” [8, с. 286].

Приєднуючись до тверджень про мовну й мовленнєву понятійність онімів, уважаємо дещо однобічними погляди на сигніфікативну специфіку значення власних назв як таку, що пов'язана з відображенням окремого, одиничного факту чи явища дійсності й має редукований характер. Спрощене розуміння сигніфікації власних імен спричинене неусвідомленням багатоманітності ономастичного простору мови, виключенням з кола досліджень або недостатньою увагою до семантики окремих розрядів ономалексем, які називають гіпотетичні та фантастичні об'єкти. Йдеться про різного роду теоніми, міфоперсоніми, міфотопоніми тощо, які об'єднуються в загальну групу міфонімів.

Часто ігнорування онімної належності таких слів призводить до неточних трактувань загалом семантики власних назв. Так, наприклад, А.А. Уфимцева, підкреслюючи денотативний характер значення онімів, указує на повну/майже повну відсутність у них смислової структури (потенціалу) [12, с. 43-44]. Проте в цій же роботі авторка, описуючи серед лексем із сигніфікативним значенням “імена (загальні – Ю.Б.) ірреальних, тобто неіснуючих предметів” [с. 65], поряд з апелюваннями типу *фея, лісовик, русалка, чорт* називає слова *сатана, диявол*, які в сучасній мовознавчій науці трактуються як міфоперсоніми чи демононіми. У пізнішій праці “Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики” А.А. Уфимцева виділяє як одне “з облич” сигніфікату (інтенціонала) “поняття про ...конструкти людської думки, яким у реальній дійсності не відповідає ніяких реальних предметів, типу: диявол, бог і т. п.” [9, с. 107]. В.Ш. Шаховський додає, що денотат подібних міфолексем “можна розглядати як нульовий, як ментальне уявлення про реально не існуючий клас референтів” [11, с. 74].

Тобто, за умови встановлення онімної тотожності вищевказаних одиниць можна говорити навіть не про ймовірність наявності в лексичному значенні власних імен елементів сигніфікації, а взагалі про здатність останніх домінувати в семантичній структурі окремих онімів.

Той факт, що в значенні окремих ономалексем сигніфікативна частина відрізняється винятковою вагомістю, доводять лінгвістичні дослідження останніх років. Визнання того, що “за міфонімом стоїть поняття”, приводить до думки про двокомпонентність сигніфікативної структури значення міфонімів: “семантика міфоніма містить два елементи понятійної сфери... – контенціонал (сукупність відображених у понятті ознак) та екстенціонал (множинність речей, з якими співвідноситься поняття)...” [2, с. 26].

Отже, в семантичній структурі онімів може превалювати як денотативний, так і сигніфікативний компонент. До власних назв із денотативним значенням (цей термін уживається умовно, оскільки вище було доведено, що будь-який онім меншою чи більшою мірою пов'язаний з поняттям) належать лексеми, що позначають об'єкти реального світу, на зразок: *Іван, Полтава, Успенський собор, Дніпро, Біблія, Велика Ведмедиця* тощо. Оніми типу *Бог, Єгова, Трійця, Сатана, архістратиг Михайл* і под. умовно можна назвати одини-

цями із сигніфікативним значенням. (Так само і термін “значення із суто сигніфікативною основою” вживаємо умовно, розуміючи під ним різний ступінь представленості денотативного компонента значення. А взагалі, “семантика імен як з предметним, так і непередметним значенням двочасткова, тобто в ній містяться в різній “мірі” і денотативний, і сигніфікативний компоненти, що дозволяють характеризувати словесним знакам (до таких, за класифікацією А.А. Уфимцевої, належать власні назви – Ю.Б.) вільно функціонувати, пристосовуватись до комунікативних задач, реалізуючи кожного разу в мовленні то денотативні, то сигніфікативні семи” [9, с. 130]).

У таких словах міфонічного простору, як *Исус Христос, Діва Марія, Пилат, Ірод* тощо, широко представлені обидва компоненти, це пояснюється кореляцією в їхніх значеннях ознак реальне/гіпотетичне. Констатація неоднорідності семантичної структури конфесійних онімів не суперечить результатам спостережень О.І. Фоянкової, які свідчать про те, що “різні семантичні розряди кожного класу імен мають принципово різні типи лексичного значення в парадигматиці й синтагматиці, на рівні мови й мовлення” [10, с. 21].

Уявляючи аналогічною до апелятивів загальну структуру значення власних назв (за визначенням О.І. Фоянкової, вона представлена полем з ядром, “у яке входять усі елементи категоріальної семантики плюс предметно-денотативна віднесеність (вище було доведено, що сюди ж додається і понятійна віднесеність – Ю.Б.) оніма, його номінативне значення. У зовнішнє коло поля ввійдуть мовні й мовленнєві конотативні елементи...” [10, с. 23]), необхідно виділити й певні особливості компонентів семантичної структури пропріальних одиниць.

Як уже зауважувалося вище, денотативно-сигніфікативна специфіка власних імен пов’язана з позначенням і відображенням у свідомості не класу однорідних предметів, а одиничного об’єкта дійсності. Конотативне значення онімів, навпаки, значно багатше, ніж в апелятивів, воно містить більше різних сем. Е.С. Азнаурова вказує, що саме у пропріальних лексем “особливо чітко виділяється той конотативний зміст, який з’являється у власного імені або у зв’язку з усталеними контекстуальними умовами його вживання, або у зв’язку з певними екстралінгвальними факторами” [12, с. 99-100]. На думку О.І. Фоянкової, онімні одиниці мають такі мовні й мовленнєві конотативні складники лексичної семантики: “стилістичне, соціальне, емоційно-експресивне забарвлення імені, культурно-історичні елементи енциклопедичних знань про реалії, зміст соціально-індивідуальних психічних асоціацій у свідомості мовців...” [10, с. 23].

Наявність тільки у власних назв смислових співзначень на рівні енциклопедичної статті, пов’язаних із широкою відомістю референта імені, дає підстави для виділення навіть особливого типу конотацій – ономастичних – і, відповідно, відокремлення їх від конотацій апелятивів. Під ономастичною конотацією розуміється «комплексне соціально-лінгвістичне явище, що включає в себе як частину в ціле експресивність, емоційність і додаткову інформативність мовного знака, яке часто виявляється як імпліцитно супровідна інформація, що кодується й декодується залежно від психічного, вікового, освітнього й соціального рівня носія мови, а також від належності до тієї чи іншої національно-культурної спільноти» [1, с. 119].

На прикладі конфесійних власних назв можна простежити, наскільки багату конотативну структуру мають оніми. Так, усім, без винятку, конфесійним онімам, як

й іншим конфесійним лексичним одиницям, властиве насамперед функціонально-стильове забарвлення, адже воно, по суті, є головним критерієм виділення конфесійної лексики в окремий клас слів. Такі конотації є інтралінгвальними, оскільки пов'язані з усталеним використанням лексичних одиниць у мові.

Інших інтралінгвальних конотацій у конфесійних онімів не виявлено. Ті пропріальні лексеми релігійного змісту, що конотують під впливом словотвірної форми – *Боженька, Божечка, Божя матінка* тощо, завдяки демінутивним суфіксам мають не тільки емоційно-експресивне, але й виразне розмовне забарвлення, тобто не належать до складу конфесійних одиниць.

Решта додаткових співзначень, які можуть мати конфесійні власні назви, пов'язана з характеристиками референта, тобто є екстралінгвальними. Специфіка конфесійного ономастикону полягає й у тому, що значна його частина позначає відомі об'єкти дійсності, а це зумовлює виникнення "гіпертрофованих" семантичних відтінків (термін Л.М. Буштян). Ці власні назви характеризуються об'ємними смисловими конотаціями, несуть великий обсяг енциклопедичних знань, як-от: *Апокаліпсис, Самсон, святий Петро, Різдво, Печерська лавра* тощо. Такі смислові відтінки значення можуть супроводжуватись різним емоційно-експресивним та оцінним забарвленням, що теж пов'язане з властивостями референта, тобто має екстралінгвальне походження, наприклад: *Діва Марія, Страшний суд, Соловецький монастир*. До цієї ж групи конотацій належать і смислові, й емоційно-оцінні співзначення конфесійних слів-символів, за якими постають багаті асоціації культурного плану, на зразок: *Каїн, Ірод, Іуда, Голгофа*.

Отже, власна назва перебуває ніби на перетині лінгвального та екстралінгвального планів, й узуальні конотації конфесійних онімів можуть детермінуватися, відповідно, мовними та позамовними чинниками.

Окрім того, узуальні додаткові значення конфесійних пропріальних лексем мають міжмовний або внутрішньомовний характер. Великою мірою це залежить від того, носіями якого культурного фону – національного чи міжнаціонального, у тому числі й загальнолюдського – є аналізовані одиниці. Так, власні назви-бібліїзми – це інтралінгвальні конотоніми, оскільки Біблія, з якої запозичено ці слова, перекладена майже всіма мовами світу і, згідно зі статистикою, є найрозтиражованішою та найпопулярнішою книгою в світі. Пресупозиції, які супроводжують такі слова-образи, мають загальнолюдський характер і тому, що вони ґрунтуються на спільному для людей сприйнятті позначених біблійними онімами явищ дійсності.

Давнє походження Святого Письма та його значний вплив на різні реалії суспільного життя, а також на художню літературу, зумовили виникнення в бібліїзмів багатой культурної інформації. Наприклад: *Тасмна вечеря, Ваал, Святий Дух, Вавилон, Каїн, Іуда* тощо. Уточнимо, що більша частина біблійних назв позначає предмети ірреального простору, тож у таких випадках, очевидно, варто не розмежовувати бібліїзми й міфоніми, а говорити про бібліїзми у складі міфонімних номінацій, наприклад: *Лазар, Мойсей, Каїн, Єгова, Сатана* і т.д.

В окремих іменах біблійного походження поряд з інтерлінгвальними конотаціями розвинулись співзначення внутрішньомовного плану, як-от: *архангел Михаїл* – покровитель Києва, захисник мисливців [4, с. 200]; *архангел Гавриїл* – володар блискавки, сонця [4, с. 76-77]; *Ілля-пророк* – караюче божество, а також покровитель хліборобів [4, с. 155] тощо.

Інтерлінгвальний характер мають і емоційно-оцінні відтінки в значеннях назв типу *Різдво*, *Великдень*, оскільки ці великі свята є спільними для всіх християнських течій, вони, а також більшість асоціацій, пов'язаних з ними, відомі в усьому світі.

Як указувалось вище, внутрішньомовні конотації мають нерозривний зв'язок з національно-культурною інформацією. Такі співзначення зумовлюються різними чинниками: подіями в історії існування позначеного онімом об'єкта дійсності (*Соловецький монастир*, *собор Юра*, *Потій* тощо), народними звичаями, обрядами, повір'ями (*Святий вечір*, *Хрещення*, *Великий піст*, *Чудотворний Спас*, *святий Петро* тощо).

Велика кількість конфесійних власних назв, особливо слів-біблізмів, у процесі тривалого культурного функціонування набула ознак символів, так би мовити, “роздвоїла” денотат. Такі одиниці є надмісткими в значенневому плані, вони являють собою, за словами Ю.М. Лотмана, завершений текст [3, с. 11]. Символи біблійного походження позначають морально-етичні поняття і є загальнолюдськими, наприклад: *Іуда* – зрада; *Ірод* – жорстокість; *Содом*, *Гоморра* – розпуста; *Мойсей* – заступництво, визволення, спасіння; *Страшний суд* – справедливість, неминучість покарання за гріхи.

Національно-культурні символи мають значно вужчі межі поширення, адже вони відбивають традиції, вірування одного народу (у нашому випадку українського). Вони представлені такими словами, як: *Благовіщення* – “символ пробудження життєвої сили природи, воскресіння землі...” [7, с. 15]; *Ілля-пророк* – “символ великої віри, могутності, служіння народу” [7, с. 60]; *Печерська лавра* – “символ духовності українського народу, його святості, смиренномудрості” [7, с. 65] і под.

Отже, усвідомлення належності до ономастичного простору мови багатьох конфесійних лексем дає підстави твердити про семантико-компонентну неоднорідність власних назв, наявність у їхній структурі повноцінних елементів денотації та сигніфікації. Оними можуть мати багаті інтра- й екстралінгвальні, мовні й міжмовні конотації та часто набувають ознак символів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буштян Л.М. К проблеме фонетической коннотации собственных имен в поэзии / Буштян Л.М. // Русская ономастика. – Одесса, 1984. – С. 118-124.
2. Вересаев В.А. Номинации мифических объектов русского фольклора (в сопоставлении с сербским фольклором): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Вересаев Владимир Анатольевич. – Одесса, 1993. – 154 с.
3. Лотман Ю.М. Символ в системе культуры / Лотман Ю.М. // Учен. записки Тартуского гос. ун-та. – Вып. 754. – Тарту, 1987. – С. 10-21.
4. Матвеева Н.П. Святі і свята України / Матвеева Н.П., Голобородько А.Р. – К. : Укр. центр духовної культури, 1995. – 240 с.

5. *Никитин М.В.* О вторичной сигнификации / Никитин М.В. // Коннотативные аспекты значения. – Волгоград: ВГПИ, 1990. – С. 3-15.
6. *Пелепейченко Л.Н.* Переходные типы значений слов (на материале русского языка): [монография] / Пелепейченко Л.Н. – Харьков : ШИО, ХГПУ, 1994. – 121 с.
7. Словник символів / [за заг. ред. О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко]. – К. : Редакція часопису “Народознавство”, 1997. – 156 с.
8. Українська мова. Енциклопедія / [за ред. В.М. Русанівського, О.О. Тараненка та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
9. *Уфимцева А.А.* Лексическое значение: Принцип семиологического описания лексики: [монография] / Уфимцева А.А. – М. : Наука, 1986. – 240 с.
10. *Фонякова О.И.* Имя собственное в художественном тексте: учеб. пособ. / Фонякова О.И. – Л. , 1990. – 104 с.
11. *Шаховский В.Ш.* Семантические особенности мифолексем как разряда экспрессивной лексики / Шаховский В.Ш. // Лексическая и грамматическая семантика. – Новосибирск, 1986. – С. 72-82.
12. Языковая номинация (виды наименований): [монография / отв. ред. Б.А. Серебренников, А.А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – 358 с.

Юлия Браилко

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА ОНИМОВ

Статья посвящена исследованию семантических особенностей ономастической лексики. Указывается семантическая неоднородность имен собственных, доказывается существование в структуре их лексического значения полноценных элементов сигнификации, исследуются коннотативные значения онимов.

Ключевые слова: оним, апеллятив, семантика, денотат, сигнификат, коннотация, коннотоним, мифоним, библеизм.

Yuliya Brayilko

THE SEMANTIC SPECIFICITY OF ONIMS

The article is devoted to the semantic features of onomastic lexicon research. Semantic heterogeneity of proper names is underlined, the existence in the structure of their lexical value of high-grade signification elements is proved, the onims connotative values are investigated.

Key words: onim, appellative, semantics, denotat, significat, connotation, connotonim, mythonim, bybleism.